

ФОНЕТИЧНІ СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМИ У РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»

***Abstract.** The purpose of this article is the research of phonetic Old Slavonicisms in P. Zahrebelnyi's novel «Wonder». The object of the research is about 80 phonetic Old Slavonicisms from the mentioned literary work. The subject of the research is the defining features of these Old Slavonicisms.*

***Анотація.** Метою статті є дослідження фонетичних старослов'янізмів у романі П. Загребельного «Диво». Об'єкт дослідження – старослов'янізми як компонент лексичної системи української літературної мови, матеріал дослідження – близько 80 фонетичних старослов'янізмів, що були вилучені методом суцільної вибірки з тексту роману П. Загребельного «Диво». Предмет дослідження – визначальні фонетичні особливості старослов'янізмів.*

***Ключові слова:** старослов'янізми, фонетика, давньоруська, праслов'янська, неповноголосся, повноголосся, заміщення фонем.*

Лексика сучасної української мови включає в себе багато запозичень з інших мов. Серед них виокремлюються старослов'янськи – лексеми, запозичені зі старослов'янської мови, яка була однією з писемно-літературних мов, поширених у Київській Русі, а також мовою церкви.

Серед українських літераторів до старослов'янських у своїй творчості зверталися І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко й інші письменники та поети, серед яких слід виокремити П. Загребельного. Він є автором численних творів на історичну тематику – зокрема й роману «Диво», у тексті якого старослов'янські займають помітне місце.

З українських учених питанням старослов'янських в українській мові займалися О. Леуґа, В. Німчук, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський тощо, а питанням про старослов'янські в мові творів Загребельного – Ю. Грицевич, І. Ільченко, С. Корнієнко та інші науковці. Однак питання про фонетичні старослов'янські в романі П. Загребельного «Диво» й досі досліджене недостатньо. Цим зумовлена **актуальність** нашої наукової розвідки.

Мета статті: вивчення визначальних особливостей фонетичних старослов'янських у романі П. Загребельного «Диво».

Задля досягнення мети планується розв'язати такі **завдання**:

- виокремити фонетичні старослов'янські твору;
- розкрити визначальні ознаки, за якими дані лексеми слід уналежнювати саме до фонетичних старослов'янських;
- класифікувати виокремлені старослов'янські за їхніми фонетичними ознаками.

Об'єкт дослідження – фонетичні старослов'янські, виділені в творі П. Загребельного «Диво».

Предмет дослідження – визначальні особливості фонетичних старослов'янських, виділених у творі П. Загребельного «Диво».

У тексті роману знаходимо близько 80 фонетичних старослов'янських, які за їхніми визначальними ознаками можна розділити на наступні категорії:

1) з неповноголосними сполуками ра-, ла-, ре- та ле-, які заступають повноголосні східнослов'янські -оро-, -оло-, -ере-, -еде-;

2) з «щ», яке походить зі [шт] та заміщує східнослов'янське [ч];

3) з «жд», яке заступає східнослов'янське [ж];

4) з [йе], яке на початку слова заміщує східнослов'янське [о];

5) з [йу], яке на початку слова заступає східнослов'янське [у];

6) з [а], яке на початку слова заміщує східнослов'янське [йа].

Найчисленнішу групу фонетичних старослов'янських у романі складають старослов'янські з неповноголосними сполуками ра-, ла-, ре- та ле-, які заступають східнослов'янські повноголосні сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -еле- та походять з праслов'янських *or, *ol, *er, *el:

1) «благо», «блаженний», «благенький», «благий» (а також, імовірно, «благодать», «благосний», «благочестивий», «благочестя», «благородний», «благодатний», «благополуччя», «благородно», «благовонний», «благополучно», «благоухання», «блаженно», «Благовіщення») – від

старослов'янського «благо» («благъ»), яке походить від праслов'янського *bolgo (*bolgъ) [2, с. 203] та відповідає українському «болого»;

2) «глава» (та, ймовірно, «тринадцятиглавий») – від старослов'янського «глава», яке відповідає українському «голова» [2, с. 518] та походить від праслов'янського *golva [2, с. 551];

3) «владика» – від старослов'янського «владыка», що походить від праслов'янського *voldъ, від якого бере початок і українське «володіти» [2, с. 409];

4) «врата» – від старослов'янського «врата», яке відповідає східнослов'янському «ворота» та походить від праслов'янського *vorta [2, с. 428];

5) «град», «ограда» – від старослов'янського «градъ», яке відповідає східнослов'янському «город» [2, 581] та походить від праслов'янського *gorđъ [2, с. 571];

6) «глаголити» – від старослов'янського «глаголь» («слово; мова»), яке походить від праслов'янського *golgoľъ [2, с. 518–519], тоді як у російській мові зафіксовано повноголосні форми «гологол», «гологолитель»;

7) «дерево» – набуло поширення під впливом старослов'янської та західнослов'янських мов [3, с. 124]: пол. «drzewo», чес. «drěvo», слов. «drevo», старосл. «дрѣво» і т.д. походять від праслов'янського *dervo, тоді як східнослов'янським відповідником є «дерево» [3, с. 36–37]; «древляни» та «древлянський», ймовірно, звідси ж – при тому, що в давньоруській засвідчено форму «деревляне» [8, с. 53];

8) «здраниця» – через російське посередництво запозичено від старослов'янського «здраница» та походить, ймовірно, від старослов'янського «здравъ» («съдравъ»), яке відповідає українському «здоровий» і, як припускають, може походити від праслов'янського *sъdorvъ, *dorv або *sorv [3, с. 255]; звідси ж – і «здрастуй», «здрастуйте», які через посередництво російської були запозичені від старослов'янського «съдравъствоуи» [3, с. 256];

9) «невіглас» – від старослов'янського «невѣгласъ», яке відповідає українському «невіголос» та походить від праслов'янського *nevěgolsъ [5, с. 59];

10) «облачення», «переоблачитися», «облачєніє» – ймовірно, від старослов'янського «облачити», яке походить від праслов'янського *obelkti [5, с. 136];

11) «предок» – від церковнослов'янського «прѣдъкъ», яке походить від «прѣдъ» («перед») [5, 560], а те у свою чергу – від праслов'янського *perđъ [5, с. 340];

12) «празнувати» – від старослов'янського «праздъникъ», що походить від «праздънь» [5, 553–554], яке у свою чергу відповідає східнослов'янському «порожній», бере початок зі словосполучення «праздънь дънь», тобто «порожній (від роботи) день», та виводиться з праслов'янського *porzdъnъ [5, с. 524];

13) «раб», «раба» та, ймовірно, «рабський» – від запозиченого через церковнослов'янське посередництво [6, с. 9] старослов'янського «рабъ», якому відповідає давньоруське «робъ» і яке походить від праслов'янського *ogbъ [6, 9];

14) «странник» – від запозиченого через церковнослов'янське посередництво [6, с. 432] старослов'янського «странъникъ», якому в давньоруській відповідає «сторонъникъ» і яке по-

ходить від старослов'янського «страна» (український відповідник – «сторона») [6, с. 432], а те у свою чергу – від праслов'янського *storna [6, с. 428];

15) «треба» (а також, імовірно, «потреба», «потребувати», «витребеньки», «витребенькуватий», «невтребний») – неповноголосся, як припускають, розвинулося під впливом церковнослов'янської форми (без нього було б тереб), яку виводять зі старослов'янського «трѣба», «трѣбовати» (від праслов'янського *terba), але можливий і вплив польської – від «trzeba», «potrzebować» [6, с. 625–626];

16) «область» – через російське посередництво запозичено від старослов'янського «область», яке виводиться з праслов'янського *obolstь [5, с. 136] та відповідає давньоруському «оболость»;

17) «храм» – через церковнослов'янське посередництво запозичено від старослов'янського «храмъ» [7, с. 207], яке відповідає східнослов'янському «хороми» та походить від праслов'янського *xormъ [7, с. 202];

18) «член» – через церковнослов'янське посередництво [7, с. 333] запозичено від старослов'янського «члѣнь», яке виводиться з праслов'янського *čelnъ, тоді як у давньоруській зафіксовано форму «челенькъ», а в українській – «член»;

19) «стократно» – ймовірно, від старослов'янського «кратъ» («три краты», «сьто кратъ»), східнослов'янський відповідник якого, за Фасмером, виглядав би як «коротъ» [10, с. 368] та яке походить від праслов'янського *kortъ [4, с. 79];

20) «златоуст» – ймовірно, від старослов'янського «злато», яке відповідає українському «золото» та виводиться з праслов'янського *zolto [3, с. 275–276];

21) «прах» – через церковнослов'янське посередництво запозичено від старослов'янського «прахъ», яке відповідає українському «порох» [5, с. 557] та виводиться з праслов'янського *rogъ [5, с. 527];

22) «страмота» – від «срам», яке було запозичене від старослов'янського «срамъ» [11, с. 739] через посередництво церковнослов'янської, відповідає українському «сором» [6, с. 386] та виводиться з праслов'янського *sormъ [6, с. 357];

23) «вражий» – від «враг», що походить від старослов'янського «врагъ» [2, 426] через церковнослов'янське посередництво, відповідає давньоруському «ворогъ» і українському «ворог» [2, 432] та виводиться з праслов'янського *vorgъ [2, с. 426];

24) «брань» – церковнослов'янський відповідник східнослов'янського «боронь», що, ймовірно, походить від старослов'янського «бранити», яке відповідає українському «боронити» та виводиться з праслов'янського *borniti, утвореного від *bornъ («сварка; битва; боротьба») [2, с. 233];

25) «виноград», «виноградник», «виноградний» – від запозиченого через посередництво церковнослов'янської старослов'янського «виноградъ», яке прийшло в старослов'янську як калька готського «weinagards», де основа wein- значила «вино», а gard – «город» або «сад» і була споріднена з праслов'янським *gord- зі значенням «город» [2, с. 377–378].

Проте деякі старослов'янізми з неповноголоссям, наявні в романі, походять не з праслов'янських сполук *og, *ol, *el, *er. Це, зокрема, «крамольний» («Той, попри князівську заборону вештатися по Києву і вести *крамольні* розмови супроти Візантії, прискочив до собору, коли ще Сивоок працював над Орантою, подерся на помости до нього, тупотів позад майстра, бігав по хибливих дошках, бубонів не знати до кого» [1, с. 609]) – від «крамола», що походить від старослов'янського «крамола», якому відповідає українська форма «коромоли» [4, с. 75] та яке виводиться з давньонімецького «karmala» [4, с. 40] або з давньобаварської ідентичної форми, не маючи відповідників у праслов'янській. Не виводиться з праслов'янської і церковнослов'янська форма «скомрахъ» (у тексті роману – «скамрах»: «Скрізь вислухував імператор акламації й актології, тобто славослов'я, від дімів, що виконували роль так званого народу; величання супроводжувалися танцями й музикою, виступали тут міми або ряджені скурри, *скамрахи* або масхари, атлети, блазні, потішники» [1, с. 286]), якій в українській відповідає «скоморох» [6, с. 279]: вона зіставляється з італійським «scaramuccia» («блазень»), з латинським етнонімом «scamari» [6, с. 279], з арабським і турецьким «masxara» («блазень; смішна людина») тощо.

Одну з найчисленніших груп фонетичних старослов'янізмів роману складають такі, де наявний «щ», що походить зі [шт] і замінює східнослов'янське [ч]:

1) «віщати» – від старослов'янського «вѣштати», якому відповідає українське – віщати [2, с. 408];

2) «мощі» – від старослов'янського «мошти», похідного від «мошть», до якого в давньоруській був відповідник «мочь»;

3) «община» – запозичено через давньоруське та російське посередництво від старослов'янського «объштина», до якого в давньоруській також були відповідники «объчина», «объчии» [5, с. 147];

4) «просвіщати» – від старослов'янського «просвѣштати» [5, с. 601]: імовірно, в даному випадку «щ» заступило східнослов'янське [ч], якщо порівнювати з формами «просвіщений» – «освічений» [5, 601], болгарське «свещ» – давньоруське «свѣча» тощо;

5) «ношно» – від церковнослов'янського «ношть», похідного від аналогічної старослов'янської форми, яка відповідає українському «ніч» [5, с. 115];

6) «священний», «священик» (а також, імовірно, «священицький» і першосвященик) – від старослов'янського «свѣщенъи», «свѣщенънъи», яке відповідає українському «свячений» [6, с. 200].

У тексті твору наявні також декілька старослов'янізмів, у яких сполука [жд] заступила східнослов'янське [ж]:

1) «вождь» – через церковнослов'янське посередництво запозичено від старослов'янського «вождь», яке відповідає давньоруському «вожь»;

2) «нужда», «нужденний» – від старослов'янського «нужда», якому відповідає українське «нужа» [5, с. 117];

3) «зиждити» – від запозиченого через церковнослов'янське посередництво старослов'янського «зиждж», «зьдати», тоді як у давньоруській «зиждж» відповідало «зижу».

Нечисленими є старослов'янізми, в яких сполука [йу] заступила східнослов'янське [у]:

1) «юний» (та, ймовірно, «юнак», «юнацький») – від старослов'янського «юнь» [7, с. 522], яке було запозичене через церковнослов'янське посередництво та якому в давньоруській відповідало «унь»;

2) «юродивий» – від старослов'янського «жродь» або «ѣжродь», «ѣжродивь» [7, с. 525]; у давньоруській спочатку було «уродивь», а з XIV ст. – «юродивь», і така зміна, ймовірно, відбулася під впливом старослов'янської або церковнослов'янської.

Лише в одній старослов'янській за походженням лексемі сполука [йе] на початку слова заступила східнослов'янське [о]: це – лексема «єдиний», «єдин» і її деривати («єдинорог» і т.д.), яка запозичена зі старослов'янської [3, с. 179], а саме – від форми «єдинь», та відповідає східнослов'янському «єдин».

Також лише в одному старослов'янізмі твору звук [а] на початку слова замінив східнослов'янську сполуку [йа]: це – «аз» («"Аз", – сказав чоловік і став на ноги, щоб мати внизу під собою цілий світ, щоб мати у своїй службі все плаваюче, повзуче, стрибаюче» [1, с. 423]). Ця лексема походить від старослов'янського «азь» (рідше – «ѣзь»), якому в давньоруській відповідало «язь», «я».

Висновки: Старослов'янізми у романі П. Загребельного «Диво» є одним із важливих художніх засобів, який може застосовуватися задля історичної стилізації текстів, для створення пафосу (оскільки значна частина старослов'янізмів зберегла в українській мові особливу піднесеність, урочистість і небуденність звучання), при творенні комізму тощо.

Список використаної літератури

1. Загребельний П. Диво. Харків: «Фоліо», 2005. 638 стор.
2. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 1. Київ: Наукова думка, 1982. 632 с.
3. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 2. Київ: Наукова думка, 1985. 572 с.
4. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 3. Київ: Наукова думка, 1989. 553 с.
5. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 4. Київ: Наукова думка, 2003. 657 с.
6. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 5. Київ: Наукова думка, 2006. 705 с.
7. Мельничук О. Етимологічний словник української мови. Том 6. Київ: Наукова думка, 2012. 568 с.
8. Рудницький Я. Етимологічний словник української мови. Том 2. Оттава: Українська Могилансько-Мазепинська академія наук, 1982. 1128 с.